

DIALEKTIZMLAR LINGVOMADANIY KOD ASOSI SIFATIDA

Kasimova Ma'rifat Badritdinovna

Andijon davlat chet tillari instituti

*Umumiy va qiyosiy tilshunoslik kafedrasi dotsenti vazifasini bajaruvchi,
filologiya fanlari nomzodi*

Annotatsiya. Mazkur maqolada dialektizmlarning lingvomadaniy xususiyatlari, ularning milliy-lokal tafakkur va madaniy kodlarni ifodalashdagi o'rni tadqiq etiladi. Dialektizmlar xalqning tarixiy tajribasi, turmush tarzi, marosimlari, qadriyatlar hamda ijtimoiy-madaniy qarashlarini aks ettiruvchi muhim lisoniy birlik sifatida talqin qilinadi. Tadqiqotda sheva so'zlarining somatik, biomorfik va kosmik kodlar bilan aloqadorligi, shuningdek, qarindoshlik, to'y-marosim va uy-ro'zg'or leksikasi doirasidagi mikrotizimlari yoritiladi

Kalit so'zlar: dialektizm, lingvomadaniyat, madaniy kod, lingvomadaniy konnotatsiya, komponent tahlil, konseptual tahlil.

Tildagi madaniy kodlarni tashuvchi eng boy qatlamlardan biri **dialektizmlardir**. Xalq ijodida, marosim folklorida va jonli so'zlashuvda ular somatik, biomorfik va kosmik kodlar bilan chatishib ketadi. Sheva so'zlari muayyan hudud aholisining asriy madaniy qarashlarini ifodalaydi. O'zbek tilshunosligida dialektizmlar shu kungacha, asosan, ikki yo'nalishda, leksik qatlamga oid til birliklari sifatida dialektologiya qonuniyatlari asosida hamda badiiy asar lingvopoetikasidagi o'ziga xos leksik vosita sifatida keng o'rganilgan. Lekin ularning lingvomadaniy jihatlariga endigina e'tibor qaratilmoqda.

Til va madaniyat kesishgan nuqtada yuzaga kelgan, muayyan madaniy-etnografik yukka ega bo'lgan dialektizmlarni tadqiq etish

lingvokulturologiyaning dolzarb va istiqbolli yo‘nalishlaridan biridir. Lingvomadaniy yo‘nalish sheva so‘zlarining ortida turgan milliy-lokal tafakkur modelini ochishda muhim yondashuv hisoblanadi. Dialektizmlar til tizimida yakka holda mavjud bo‘lmaydi, ular muayyan lisoniy mikrotizimlarni (masalan, qarindoshlik nomlari, to‘y va marosim leksikasi, uy-ro‘zg‘or buyumlari) tashkil etadi. Struktural tahlil vositasida madaniy kodlangan dialektizmlarning sinonimik, antonimik va gipo-giperonimik (tur-jins) munosabatlari aniqlanadi. Bu orqali ma’lum bir hudud aholisi uchun qaysi tushunchalar muhimroq ekani va ularning ichki tasnifi qanday lisoniy qatlamlarga bo‘linishi oydinlashadi.

Komponent tahlil, ya’ni so‘z mazmunini eng kichik ma’no bo‘laklari – semalarga ajratish orqali uning lingvomadaniy tabiatini yaqqol ko‘rsatib berish mumkin. Bunda dialektizmlarning denotativ mazmunidan tashqari, uning tarkibidagi madaniy, tarixiy va hissiy-baholovchi konnotativ semalarni ajratib olish mumkin. Masalan, xorazmcha *kajava* so‘zi tarkibidagi “transport vositasi” degan bosh semadan tashqari, “faqat kelin uchun”, “hurmat-ehtirom ramzi”, “to‘y marosimi elementi” kabi yashirin **madaniy semalar** aynan komponent tahlil yordamida yuzaga chiqariladi.

Konseptual tahlil lingvomadaniy birlikni milliy ongdagi mental tuzilma konsept sifatida tadqiq etish usulidir. Sheva so‘zlarining lug‘aviy, ramziy, tasviriyl va baholovchi qatlamlarini, ya’ni uning inson tafakkuridagi freym yoki geshtalt shaklidagi modelini tiklash metodi dialektizmning tildagi ko‘chma ma’nolari, mahalliy maqol va matallar tarkibida kelishi hamda unga yuklangan ijtimoiy stereotiplarni yaxlit tizim holida o‘rganishga imkon beradi. Yuqorida qayd etilgan metodlar uyg‘unligi etnolingvistik va kognitiv-lingvomadaniy xulosalar chiqarish imkonini beradi. Bu yondashuv madaniy kodlangan

dialektizmlarning til va madaniyat kesishmasidagi asl mohiyatini to'liq ochib berish uchun eng maqbul metodologik poydevor hisoblanadi.

Dialektizmlarning lingvomadaniy konnotatsiyasi sheva so'zlarining denotativ ma'nosiga qo'shimcha ravishda yuklanadigan, muayyan hudud aholisining tarixi, turmush tarzi, qadriyatlari, psixologik-estetik qarashlari va ijtimoiy mentalitetini aks ettiruvchi madaniy-hissiy bo'yoqdir. Agar adabiy tildagi so'zlar umummilliy miqyosdagi konseptual ma'nolarni tashisa, dialektizmlar olamning hududiy lisoniy manzarasini chizib beradi. Ularning lingvomadaniy konnotatsiyasi muhim jihatlarda namoyon bo'ladi. Muayyan hudud aholisining asrlar davomida shakllangan moddiy madaniyati, uy-ro'zg'or tutimi va ijtimoiy iyerarxiyasi dialektizmlarda chuqur madaniy konnotatsiya hosil qiladi. O'zbek xalqining taomlanish madaniyati va mehmondo'stlik an'analari sheva so'zlarida o'ziga xos lingvomadaniy bo'yoq oladi.

Toshkent va vodiy shevalarida faol qo'llaniladigan **g'o'ra** (xom uzum yoki o'rik) so'zi jonli tilda lug'aviy ma'nosidan tashqari, insonga nisbatan qo'llanganda "go'daklik", "xomlik" va "hayotiy tajribaning kamligi" kabi intellektual-psixologik konnotatsiyani tashiydi. Farg'ona vodiysida anjir yoki tutning maxsus turiga nisbatan ishlatiladigan **balx** so'zi tarixiy savdo yo'llari va madaniy almashinuv xotirasini saqllovchi lokal belgi hisoblanadi.

Sheva so'zlarida madaniy konnotatsiya, asosan, moddiy buyum nomining mental xususiyatlarga ko'chishi, maqollar, matallar va idiomalar tarkibiga kirishi kabi lisoniy jarayonlar vositasida yuzaga chiqadi. Mahalliy maqollarda ishlatilgan sheva so'zi vaqt o'tishi bilan o'sha hududning axloqiy yoki falsafiy qarashi ramziga aylanadi. Sheva so'zlarida ijobiy yoki salbiy baholash (erkalash, piching, dag'allik, hurmat) adabiy tildagi muqobiliga qaraganda kuchliroq va ekspressiv bo'ladi. Dialektizmlarning lingvomadaniy konnotatsiyasini o'rganish xalqning olamni makoniy idrok etish usullarini

ochib beradi. Bu birliklar milliy madaniyatning hududiy rang-barangligi va etnografik xotirasini jonli saqlab turuvchi bebaho lisoniy xazinadir.

Dialektizmlar xalqning tarixiy o'tmishi, turmush tarzi va mahalliy urf-odatlarini o'z ichiga olgan "tirik muzey"dir. Dialektal so'zlar o'sha hududning landshafti, kasb-hunari va maishiy turmushi bilan bog'liq bo'lib, "**milliy-tarixiy**" ma'no yuklamasiga ega. Masalan, tog'li hududlardagi chorvachilik yoki dehqonchilik bilan bog'liq dialektizmlar (masalan, *archaning turlari*, *sut mahsulotlarining nomlanishi*) o'sha mintaqaning tabiati bilan uyg'unlashgan madaniy kodni ifodalaydi.

Badiiy asarlarda yozuvchilar dialektizmlarni ishlatish orqali asarning "mahalliy koloriti"ni yaratadilar. Mahalliy shevalardagi so'zlar adabiy tilga nisbatan ancha obrazli va emotsional bo'lishi mumkin. Shevadagi so'zlar ko'pincha "mehribonlik", "kasallik", "tabiat hodisalari"ni ifodalashda insonning ichki kechinmalari bilan bog'lanadi. Bunday so'zlarning konnotatsiyasi adabiy tildagi sinonimlaridan farqli o'laroq, o'sha xalqning mentalitetidagi samimiyatni aks ettiradi. Dialektizm insonning qaysi hududga mansubligini belgilovchi asosiy marker hisoblanadi.

Umuman olganda, lingvomadaniyatshunoslikda dialektizmlarni milliy-madaniy ongning boyituvchisi, **xususiy madaniy kodlarning saqlovchisi** sifatida tadqiq etish maqsadga muvofiqdir.

1971-yilda O'zbekiston Fanlar akademiyasi Til va adabiyot instituti tomonidan nashr etilgan, Sh.Sh.Shoabdurahmonov mas'ul muharrirligidagi "O'zbek xalq shevalari lug'ati" milliy madaniyatimiz, urf-odatlarimiz va o'zbek tili lahjalarining boy leksik imkoniyatlarini ochib beruvchi muhim manbalardan biridir¹. Lug'atda adabiy tilda uchramaydigan yoki unda shaklan mavjud bo'lsa-da, shevalarda mutlaqo boshqacha ma'no va kuchli madaniy konnotatsiya (emotsional-baholovchi, milliy-mental, maishiy-etnografik bo'yoq) kasb etgan ko'plab dialektizmlar o'rin olgan. Quyida ushbu lug'at

¹ Ўзбек халқ шевалари луғати. – Тошкент: Фан, 1971.

materiallari asosida, madaniy kodlangan dialektizmlar funksional-semantik xususiyatlari tahlil qilinadi.

1. Milliy maishiy va etnografik konnotatsiyali dialektizmlar (tur mush tarzi va marosimlar kodi). O‘zbek xalqining an’anaviy yashash tarzi, oilaviy marosimlari va uy-ro‘zg‘or tutimi bilan bog‘liq so‘zlarda chuqur madaniy konnotatsiya kuzatiladi.

2. Stilistik siljish va inson xarakterini baholovchi konnotatsiyalar. Adabiy tilda madaniy-emotsional bo‘yog‘i neytral bo‘lgan ayrim so‘zlar shevalarda inson xarakteri, tabiati yoki xatti-harakatlarini keskin salbiy yoki ijobiy baholash uchun xizmat qiladi.

3. Taom va inson ehtiyojlari bilan bog‘liq konseptual dialektizmlar. Xalqning pazandalik madaniyati, taom tayyorlash an‘analari ham tilda o‘ziga xos konnotatsiyalar bilan muhrlanadi.

Dialektizmlar muayyan hudud vakillarining ijtimoiy-iqtisodiy hayoti, real tur mush tarzi, iqlimi va etnografiyasini aks ettiruvchi moddiy va ma’naviy madaniyat kodlaridir. Ularning zaminida muayyan obyekt yoki tushuncha yotadi. Hududiy xo‘jalik yuritish turi va taomlanish madaniyatiga xos birliklar ham lingvomadaniy jihatdan muhim ahamiyatga ega.

“O‘zbek xalq shevalari lug‘ati” asosida madaniy konnotatsiyali dialektizmlarni tahlil qilish shuni ko‘rsatadiki, lahjalardagi leksik birliklar xalqning tur mush tarzi, ruhiyati, qadriyatlar tizimi va ijtimoiy munosabatlarini tiklashda bebaho material bo‘lib xizmat qiladi. Adabiy tilning an’anaviy qoliplaridan tashqaridagi bu so‘zlar o‘zbek tilining naqadar boy madaniy-lisoniy manzaraga ega ekanligini yaqqol isbotlaydi.

Etak yirtish / etak yirtish (etn.): Jo‘sh shevasida bola hali beshikdalik davridayoq amalga oshiriladigan “beshik kerti” (kichik yoshdagi bolalarni unashtirib qo‘yish) marosimini anglatadi. Adabiy tildagi “etak” va “yirtish” so‘zlari birlashganda, sheva vakillari uchun oilaviy rishta, qudachilik majburiyati va urf-odat ijrosi kabi ijtimoiy-madaniy tushunchalarni ifodalaydi.

“Etak yirtish” marosimida tug‘ilgan o‘g‘il va qizni ota-onalarining kelishuvi, roziligi asosida chaqaloqlarni chaqaloqlik davridayoq unashtirib qo‘yilgan. O‘g‘il va qizning chaqaloqlik davrida bunday unashtirishlari Markaziy Osiyoning boshqa xalqlarida ham mavjud bo‘lib, “quloq tishlash”, “beshikdagi unashtirish”, “beshik kerti” deb nomlangan².

Aqlıq / aqliq (etn.): janubiy Xorazm shevasida bu so‘z kuchli madaniy-maishiy ma’nolarga ega:

Qiz uyida qudalarga beriladigan sovg‘a, tuhfa;

Vafot qilgan kishiga yil to‘lganda kiyiladigan oq kiyim.

Adabiy tilda “oqlik” so‘zi ko‘proq rang yoki sut mahsulotlariga nisbatan ishlatilsa, shevada u hayotning ikki muhim pallasi – quvonch (to‘y) va kuyuk (aza) bilan bog‘liq urf-odatlarini ramziylashtiradi.

Tanchə / sandəl: Toshkent shevasida *tanchə*, Farg‘ona va Andijonda *sandəl* deb yuritiladigan bu dubletlar qishda isinib o‘tiriladigan joyni anglatadi. Bu so‘zlar o‘zbek xonadonlarining qishki maishiy hayoti, oila davrasidagi suhbatlar va an’anaviy uy me’morchiligi madaniyatini o‘zida aks ettiradi.

Ovroq‘an / ovrug‘on (Qashqadaryo) // **obirot‘an / obiro‘g‘on** (Buxoro): palov pishirilayotganda qozonga guruch solishgacha tayyorlangan masalliq (zirvak)ni anglatadi. O‘zbek milliy taom madaniyatining shoh asar bo‘lmish palovga berilgan alohida e’tibor va uning tayyorlanish jarayonidagi har bir bosqichning tilda ifodalanishi yuksak lingvomadaniy ahamiyatga ega.

Obiro‘g‘on (yoki ayrim shevalarda **ovroq‘an, ovrug‘on**) – o‘zbek pazandalik madaniyatining asosiy mahsuli bo‘lmish palov taomini tayyorlash jarayoni va u bilan bog‘liq qismni o‘zida aks ettirgan, lingvomadaniy kodga ega dialektizmdir. Bu so‘z Buxoro, Samarqand va Qashqadaryo vohasi shevalarida faol qo‘llanib, tahlili bizga quyidagi madaniy va lisoniy jihatlarni ochib beradi. So‘zning tarkibi fors-tojik tilidagi “ob” (suv) va “rog‘an” (yog‘) birliklaridan tashkil topgan. Bu ramziy ma’noda suv va yog‘ning, ya’ni

² Махмуд Саттор М. Ўзбек удумлари. – Тошкент: Чўлпон, 2007. – В. 23-25.

palovning asosini tashkil etuvchi ikki muhim suyuqlikning qozondagi aralashmasini anglatadi. Samarqand va Buxoro o'zbek-tojik ikki tillilik muhiti ushbu so'zning shakllanishida madaniy asos bo'lgan. Ayrim shevalarda palov pishirish jarayonidagi bu bosqich uchun "zirvak" so'zi ishlatiladi. Biroq shevadagi «obiro'g'on» so'zi qozonga suv quyilib, guruch solishgacha bo'lgan muayyan pallani, zirvakning uzoq va maromiga yetkazib qaynatilish jarayonini va uning tayyor holatini ifodalaydi. Xalq pazandaligida palovning mazali chiqishi aynan mana shu "obiro'g'on"ning qanchalik to'g'ri qaynaganiga, suv va yog'ning o'zaro singishiga bog'liq hisoblanadi. O'zbek xonadonida palov mehmonnavozlik, oilaviy jipslik, to'y va marosimlarning bosh ramzidir. Shunga ko'ra, taom tayyorlashning har bir bosqichi xalq ichida shunday alohida nomlar va e'tibor bilan ta'minlanganki, bu milliy maishiy madaniyatimizning naqadar detallashgan va boy ekanidan dalolat beradi.

Objosh (Xorazm) // **obju** (Buxoro, Samarqand): Qaynagan suvga botirib olib quritilgan mayiz (yoki shunchaki qaynagan suv) ma'nolarini ifodalaydi. Bu yerda suv va mevalarni qayta ishlashning an'anaviy xalqona usullari aks etgan.

Tevana//tuvene//tebene tuvana//tuvana//tebapa (Beshkent, Qarshi, Qovchin) // **tegene//tevene tegana//tevana** (Qashdaryo) katta igna "большая игла". Tegeneң'zd' bereykens'z, yenem kerpe qav'ym'sh (Yuqori Qashqadaryo)³.

Osh/palov o'zbek mentalitetidagi mehmondo'stlik, oliyhimmatlik va bayram ramzi bo'lgan markaziy gastronomik koddir. Uning hududiy tayyorlanish usullari shevalarda lokal xoslikni ko'rsatadi.

G'o'ra/dovuchcha xom uzum yoki o'rik. Milliy tafakkurda bu so'z ko'chma ma'noda go'daklik, g'o'rlik, hayotiy tajribaning kamligini anglatuvchi **fitomorfik kod** hisoblanadi.

³ Ўзбек халқ шевалари луғати. – Тошкент: Фан, 1971.

Tancha/sandal qish kunlari isitish vositasi bo'lishi bilan birga oilaning, ma'lum bir toifa kishilarining bir davraga to'planishi, jamoaviylik va oilaviy iyerarxiyani (to'rga kattalar, poygakka kichiklar o'tirishi) ifodalovchi ijtimoiy-madaniy koddir.

Xulosa qilib aytganda, **dialektizmlar** xalqning ma'lum bir hududdagi kundalik real hayoti va maishiy madaniyati ramzi bo'lsa, **mifologemalar** xalqning fazoviy, metafizik tafakkuri va olamni obrazli tushunish modelidir. Ularni alohida paradigmalarda tadqiq etish lingvokulturologik tahlilning aniqligini ta'minlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Маҳмуд Саттор М. Ўзбек удумлари. – Тошкент: Чўлпон, 2007.
2. Юнусова Ж.Б. Диалектизмларнинг лингвопоэтик имкониятлари (Шавкат Раҳмон шеърлари мисолида). “Инновация ва тараққиёт” илмий-методик, ижтимоий, маънавий-маърифий журнал. Vol. 4. № 4, 2026.
3. Ўзбек халқ шевалари луғати. – Тошкент: Фан, 1971.

